

Η διάγνωση εκπαιδευτικών αναγκών στο πλαίσιο της φιλοσοφίας της συμμετοχής

Βιβή Κ. Σιδηρά^α, Νίκος Ι. Ναγόπουλος^β

^α Επιστημονικός Συνεργάτης ΙΝΕ ΓΣΕΕ, Εκπαιδύτρια Ενηλίκων bsidir@inegsee.gr

^β Καθηγητής Πανεπιστημίου Αιγαίου, Πρόεδρος Τμήματος Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Αιγαίου N.Nagopoulos@soc.aegean.gr

Περίληψη

Το άρθρο εστιάζει στη διάγνωση των εκπαιδευτικών αναγκών στην εκπαιδευτική διεργασία στο πλαίσιο της φιλοσοφίας της συμμετοχής. Η διάγνωση εκπαιδευτικών αναγκών αναπτύσσεται σε ατομικό και ομαδικό επίπεδο και αποτελεί μία από τις διαδικασίες που συνθέτουν την εκπαιδευτική διεργασία. Σχεδιάζεται, υλοποιείται, αξιολογείται και ανατροφοδοτείται με βάση τις εξελίξεις των εκπαιδευτικών αναγκών. Η μάθηση ενσωματώνει την αλλαγή με σεβασμό στη διαφορετικότητα, είτε αφορά το όλο, είτε το μέρος. Οι εκπαιδευτικές ανάγκες εμπεριέχουν τις ρητά και μη ρητά εκπαιδευτικές ανάγκες, τις λανθάνουσες και τις κρυφές ανάγκες (Amu Centre Κοπεγχάγης, 1992). Τα συστατικά στοιχεία τα οποία τις συνθέτουν αφορούν χαρακτηριστικά, γνώσεις, δεξιότητες και ικανότητες, αδυναμίες, προσδοκίες, περιορισμούς και επιθυμίες. Μεθοδολογικά για τη διάγνωση εκπαιδευτικών αναγκών αξιοποιούνται: η συμμετοχική παρατήρηση, η μελέτη περίπτωσης, το παιχνίδι ρόλων, το project work, η συνέντευξη, το future workshop, κ.λπ. Οι εκπαιδευτικές ανάγκες διερευνώνται και κατά την αξιολόγηση, όπου αποτελούν αντικείμενα, άξονες ή και κριτήρια αξιολόγησης. Τα ευρήματα της αξιολόγησης ανατροφοδοτούν με νέα ή υφιστάμενα δεδομένα τις διαγνωσμένες εκπαιδευτικές ανάγκες. Παράγοντες που επηρεάζουν τη διάγνωση εκπαιδευτικών αναγκών είναι ο διαθέσιμος χρόνος, η εσωτερική εκπαιδευτική πολιτική των Οργανισμών Εκπαίδευσης και Κατάρτισης Ενηλίκων, το κατάλληλο καταρτισμένο ανθρώπινο δυναμικό, η υφιστάμενη τεχνογνωσία, η συμμετοχική αξιολόγηση, οι εκπαιδευτικοί ρόλοι και σχέσεις, η δυναμική της ομάδας, το ισχύον θεσμικό πλαίσιο κ.λπ.

Λέξεις κλειδιά: Εκπαίδευση Ενηλίκων, ανάλυση δεξιοτήτων, συμμετοχική αξιολόγηση.

Abstract

This article focuses on the identification of educational needs in the educational process within participatory philosophy. It is one of the processes that make up the educational process at individual and group level. It is designed, implemented, evaluated and updated based on the development of educational needs. Learning incorporates change while respecting diversity, whether it concerns the whole or a part of it. Educational needs include explicit educational needs, but also underlying and hidden educational needs that are not clearly expressed (Amu Centre Copenhagen, 1992). The components that constitute such needs relate to characteristics, knowledge, skills and abilities, weaknesses and expectations, limitations and desires. At methodological level participatory observation, case studies, role-play, project work, interviews, workshops, etc. are used. Educational needs are also investigated during the assessment as they may be subjects, priority areas or even criteria of evaluation. The findings of the evaluation feed new or existing data back into the identified

educational needs. Factors influencing the identification of educational needs are the time available, the internal educational policy of VET organizations, the appropriately qualified workforce, the existing know-how, participatory assessment, educational roles and relations, the group dynamics, the current institutional framework, etc.

Key words: Adult education, skills analysis, participatory evaluation.

1. Εισαγωγή

Η Διάγνωση των Εκπαιδευτικών Αναγκών (ΔΕΑ) αναπτύσσεται υπό το πρίσμα της φιλοσοφίας της συμμετοχής στο πεδίο της Εκπαίδευσης και Κατάρτισης Ενηλίκων (Σιδηρά & Ναγόπουλος, 2024· Βεργίδης & Κόκκος, 2010· Κόκκος, et al, 2021· Καραλής & Λιντζερης, 2022). Υπό αυτό το πρίσμα η ΕΚΕ εντάσσεται σε ενιαίο στρατηγικό, θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο, στο οποίο δύναται να προωθούνται: Ο νέου τύπου συνεργατικός αναπτυξιακός σχεδιασμός/ προγραμματισμός· Οι αλληλένδετες, αλληλοσυμπληρούμενες ή εναλλακτικές δέσμες δράσεων, ενεργειών, διαδικασιών, λειτουργιών· Οι συστηματικές, ανατροφοδοτούμενες, στοχευμένες ολοκληρωμένες παρεμβάσεις· Οι νέου τύπου ή και οι υφιστάμενες αναβαθμισμένες -δια ζώσης ή και εξ αποστάσεως- υπηρεσίες, στις οποίες μπορεί να υιοθετούνται ή και να δημιουργούνται καινοτομίες· Τα πολύμορφα, συστηματικά ανατροφοδοτούμενα, δυναμικά και συμμετοχικά, εξελισσόμενα εκπαιδευτικά υλικά με τη χρήση της τέχνης (Κόκκος, 2012), των νέων τεχνολογιών ή και των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης (ΜΜΕ)· Οι διεργασίες συμμετοχικής αξιολόγησης του εκπαιδευτικού έργου (Σιδηρά, 2015), κ.λπ.

Το θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο της ΔΕΑ αναπτύσσεται αναλύοντας πρωτογενές και δευτερογενές υλικό, βιώματα, εμπειρίες και καλές πρακτικές (Τσιώλης, 2014· Γαλατά, et al, 2017). Ο εστιασμένος κριτικός στοχασμός και αναστοχασμός πραγματικών εκπαιδευτικών γεγονότων, έργων, προγραμμάτων συνετέλεσε στη δυναμική ανάπτυξη της συγκεκριμένης πρότασης- θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο ΔΕΑ. Αξιοποιείται η κριτική, η χειραφετική και η μετασχηματίζουσα μάθηση υπό το πρίσμα της φιλοσοφίας της συμμετοχής (Λιντζέρης, 2020· Freire & Shor, 2011). Έμφαση δίνεται στις αρχές μάθησης ενηλίκων και σε στοιχεία από τις αρχές και τις στρατηγικές εκπαίδευσης ενηλίκων (Βεργίδης & Καραλής, 2008).

Η ΔΕΑ ενισχύει την αποτελεσματικότητα, την ποιότητα και τη διαπραγματευτική ικανότητα των Οργανισμών Εκπαίδευσης και Κατάρτισης Ενηλίκων. Ειδικά στη σύνδεση της ΕΚΕ με την απασχόληση, αλλά και ευρύτερα με την κοινωνία και την αγορά εργασίας (Κόκκος, 2020) ενσωματώνονται στρατηγικές δικτύωσης. Μέρος των εκπαιδευτικών αναγκών μπορεί να τροφοδοτούν συμπληρωματικές συνοδευτικές υπηρεσίες στήριξης με θετικές συνέπειες στην ενημέρωση, στον επαγγελματικό προσανατολισμό, στην εμπύχωση, στη συμβουλευτική, αλλά και στην προώθηση της απασχόλησης και της αυτοαπασχόλησης (Σιδηρά, Ναγόπουλος, & Γεωργίου, 2005). Ανάλογα ανατροφοδοτείται με τις κατάλληλα διαμορφωμένες προτάσεις η στοχευμένη παρέμβαση για την επιρροή πολιτικών (οριζόντιο/κάθετο mainstreaming). Θετικές επιρροές εντοπίζονται στην ευρύτερη εφαρμογή και στην προστιθέμενη αξία της ΔΕΑ στην Εκπαίδευση και Κατάρτιση Ενηλίκων και στη Δια Βίου Μάθηση, στην αγορά εργασίας και στην κοινωνία (Σιδηρά & Ναγόπουλος, 2007αβ).

Στη συνέχεια παρουσιάζεται συνοπτικά το θεωρητικό και το μεθοδολογικό πλαίσιο της ΔΕΑ, το οποίο αναπτύχθηκε υιοθετώντας, εφαρμόζοντας και προωθώντας τη φιλοσοφία της συμμετοχής στην εκπαίδευση ενηλίκων.

2. Θεωρητικό πλαίσιο της ΔΕΑ υπό το πρίσμα της φιλοσοφίας της συμμετοχής

2.1. Σημασία, κρίσιμα σημεία και οφέλη της ΔΕΑ στην εκπαιδευτική διεργασία

Η επιλογή εστίασης στη ΔΕΑ σχετίζεται με διαπιστώσεις που αφορούν τη σημασία και το ρόλο της, αλλά και τις ανεπάρκειες, τις στρεβλώσεις, τα προβλήματα και τις ανάγκες ενίσχυσής της στις διάφορες εκπαιδευτικές εφαρμογές (Καραλής & Παπαγεωργίου, 2012). Η διενέργεια της ΔΕΑ προϋποθέτει τη διαμόρφωση του κατάλληλου εκπαιδευτικού περιβάλλοντος: εξελισσόμενου, δυναμικού, ανοικτού, ευέλικτου και προσαρμοσμένου στις εκροές από τη συνεχή συμμετοχική παρακολούθηση, αξιολόγηση και ανατροφοδότηση -προβλέψιμων και μη- εκπαιδευτικών αναγκών (Σιδηρά, 2015· Βεργίδης, 2008).

Η εξειδίκευση και η εμβάθυνση του πλέγματος των διαδικασιών που συνθέτουν τη ΔΕΑ συνδυάζεται με την ευρύτητα, την πολυπλευρικότητα και τη δυναμική επεξεργασίας, ανάλυσης και σύνθεσης στην ομάδα, όπου τα άτομα αλληλοεπιδρούν μεταξύ τους απαλείφοντας, διαφοροποιώντας ή και δημιουργώντας νέες ανάγκες. Η σημασία της συμβολής της ΔΕΑ σχετίζεται και συντίθεται, με στοιχεία, τα οποία συντελούν σε ζητήματα όπως: Η αποτελεσματικότητα και η ποιότητα των δράσεων και παρεμβάσεων ΕΚΕ· Η υποστήριξη της σύνδεσης της εκπαίδευσης-κατάρτισης-απασχόλησης· Η υιοθέτηση/ανάπτυξη καινοτομικών μεθοδολογικών στοιχείων στις εκπαιδευτικές εφαρμογές· Η τροφοδότηση και η ανατροφοδότηση της διαμορφωτικής και της τελικής/συνολικής συμμετοχικής αξιολόγησης του εκπαιδευτικού έργου· Η ενίσχυση και η στοχευμένη -θεματικά προσανατολισμένη- αξιοποίηση της δικτύωσης (Σιδηρά, Ναγόπουλος & Γεωργίου, 2005).

Η ανταπόκριση των παρεχόμενων υπηρεσιών των ΟΕΚΕ στις ρητά και μη ρητά διατυπωμένες εκπαιδευτικές ανάγκες επιτυγχάνεται με την υιοθέτηση ενιαίου, ευέλικτου, ανοικτού θεωρητικού και μεθοδολογικού πλαισίου ΔΕΑ. Κρίσιμα σημεία του αποτελούν:

- Η ολιστική και από τη βάση ανάπτυξη με προσεγγίσεις από το ειδικό στο γενικό και αντίστροφα.
- Το ενιαίο και σαφές πλαίσιο αρχών, στόχων, κριτηρίων και προδιαγραφών.
- Οι αλληλένδετες, αλληλεπιδραστικές, συμπληρωματικές ή εναλλακτικές επιμέρους διεργασίες, διαδικασίες και λειτουργίες.
- Η κριτική προσέγγιση χαρακτηριστικών, ορίων, περιορισμών και δυνατοτήτων των διαφόρων μεθόδων και τεχνικών ΔΕΑ.
- Η αξιοποίηση της δικτύωσης στο εσωτερικό και εξωτερικό περιβάλλον της εκπαιδευτικής διεργασίας κ.λπ.

Η διενέργειά της ΔΕΑ στο πλαίσιο της φιλοσοφίας της συμμετοχής καθιστά αναγκαία τη διαμόρφωση μιας ανοικτής, δυναμικής, ευέλικτης εκπαιδευτικής διεργασίας, η οποία μπορεί να προσαρμόζεται στις εξελίξεις των διαπιστωμένων, ρητά και μη ρητά διατυπωμένων, εκπαιδευτικών αναγκών, όπως αυτές προκύπτουν με την άμεση και έμμεση ενεργητική συμμετοχή των εκπαιδευόμενων και των εκπαιδευτών. Υπό αυτό το πρίσμα προσδιορίζονται και διαμορφώνονται κίνητρα, ανάγκες και στόχοι· Εφαρμόζονται εναλλακτικά ή συνδυαστικά μέθοδοι, τεχνικές και μέσα ΔΕΑ· Ενισχύονται και οριοθετούνται ρόλοι και σχέσεις· Αξιοποιούνται συνέργειες μεταξύ της ΔΕΑ και της διαμορφωτικής αξιολόγησης· Υιοθετούνται και διαχέονται καινοτομίες (Καραλής, 2020) κ.λπ.

Με προσέγγιση από τη «βάση προς τα πάνω» η ΔΕΑ αποτελεί το κυρίαρχο συστατικό της βάσης. Υπό αυτό το πρίσμα αναφέρεται ότι η ΔΕΑ:

- Συμβάλλει στο να προωθείται πολύπλευρα ο προσανατολισμός της εκπαιδευτικής διεργασίας στους εκπαιδευόμενους και στην εκπαιδευτική σχέση.

- Τροφοδοτεί και τροφοδοτείται από την εκπαιδευτική διεργασία και το εκπαιδευτικό έργο.
- Συμβάλλει στον προσδιορισμό και στην επίτευξη των εκπαιδευτικών στόχων σε επίπεδο γνώσεων, ικανοτήτων, δεξιοτήτων και στάσεων.
- Προσανατολίζει την επιλογή και τη εφαρμογή της κατάλληλης συμμετοχικής εκπαιδευτικής μεθοδολογίας.
- Οριοθετεί, εξειδικεύει και αναπροσαρμόζει το εκπαιδευτικό περιεχόμενο.
- Αλληλοεπιδρά με τη συμμετοχική αξιολόγηση με θετικές συνέπειες ανάλογες με το είδος και τη μορφή των ευρημάτων της κ.λπ.

Γενικότερα, η ΔΕΑ στο πλαίσιο της φιλοσοφίας της συμμετοχής συμβάλει σε όλο το φάσμα των υπηρεσιών εκπαίδευσης-κατάρτισης και ειδικά στη σύνδεση κατάρτισης-απασχόλησης και εκπαίδευσης-αγοράς εργασίας (Γούλας, et al., 2013· Γαλατά, et al., 2021). Με τη ΔΕΑ ενισχύονται οι διάφορες συνέργειες λειτουργιών, διαδικασιών, εργασιών σε κοινή βάση αναγκών-στόχων και σε ενιαίο πλαίσιο αρχών. Ταυτόχρονα προωθείται και η συστηματική, συνεχής συνεργασία των βασικών τουλάχιστον άμεσα εμπλεκόμενων συντελεστών της εκπαιδευτικής πράξης: των σχεδιαστών/στελεχών των Οργανισμών Εκπαίδευσης και Κατάρτισης Ενηλίκων, των εκπαιδευτών, των εκπαιδευομένων, των διοικητικών/επιστημονικών στελεχών κατάρτισης, των αξιολογητών, των επιχειρήσεων και των υπευθύνων πρακτικής άσκησης. Σύμφωνα με τις αξιολογικές εκροές σε αρκετές περιπτώσεις επιτυγχάνεται η συστηματική συμμετοχή όλων των παραπάνω συντελεστών στη ΔΕΑ, λαμβάνοντας υπόψη τις ευέλικτες, οριοθετημένες και προσανατολισμένες στη φιλοσοφία της συμμετοχής, φάσεις σχεδιασμού, υλοποίησης, αξιολόγησης, ανατροφοδότησης της πορείας και των αποτελεσμάτων της.

Η ανάπτυξη της ΔΕΑ σε συμμετοχικό περιβάλλον εκπαίδευσης ενισχύει ορισμένα από τα πολλαπλά διαπιστωμένα οφέλη της, **συναθροίζοντάς τα** στα οφέλη υιοθέτησης της φιλοσοφίας της συμμετοχής στην ΕΚΕ (Σιδηρά & Ναγόπουλος, 2024). Εάν εστιάσουμε στις πολυεπίπεδες θετικές συνέπειες στα προγράμματα κατάρτισης και στους Οργανισμούς Εκπαίδευσης και Κατάρτισης Ενηλίκων διαπιστώνουμε ότι υιοθετώντας τη φιλοσοφία της συμμετοχής κατά το σχεδιασμό, την υλοποίηση, την αξιολόγηση και την ανατροφοδότηση της ΔΕΑ υποστηρίζεται – ως μέρος του όλου- **το ανθρώπινο δυναμικό**, το οποίο είναι σε θέση να: αλληλοεπιδρά σε πολλαπλά επίπεδα και πεδία, υιοθετεί άμεσα και έμμεσα αρχές που προωθούν την ισότητα, προωθεί αντιλήψεις της δημοκρατικής εκπαίδευσης, συμμετέχει στις δράσεις στήριξης του και δεν αποτελεί τον παθητικό αποδέκτη τους κ.λπ. Σημειώνεται ότι προωθείται η συστηματική αξιοποίηση εκροών-αποτελεσμάτων της ΔΕΑ, που χαρακτηρίζονται από επιστημονική επάρκεια, καταλληλότητα, αξιοπιστία, κατά: α) το σχεδιασμό, την παρακολούθηση, τη διαμορφωτική αξιολόγηση και την ανατροφοδότηση της εκπαιδευτικής διεργασίας, β) την ενδυνάμωση και τη συμβουλευτική στήριξη, αλληλένδετα ή παράλληλα με την εκπαιδευτική διεργασία, γ) την προσαρμογή και αναπροσαρμογή της πρακτικής άσκησης ανάλογα με τις εξελίξεις/αλλαγές στις εκροές της ΔΕΑ (Παπαδόγαμβρος, et al., 2006), δ) την εσωτερική και εξωτερική δικτύωση με την παράλληλη ενεργοποίηση συστήματος παραπομπών (με σκοπό την κάλυψη εκπαιδευτικών αναγκών) στα κατάλληλα άτομα, στελέχη, φορείς, επιχειρήσεις (Ζαβιτσάνου & Σιδηρά, 1999· Σιδηρά & Ναγόπουλος, 2007αβ·) κ.λπ.

Με την επεξεργασία, την ανάλυση, την εμβάθυνση και την κριτική προσέγγιση στοιχείων όπως τα προαναφερόμενα διαπιστώνεται η ιδιαίτερη συμβολή της ΔΕΑ:

Α. Στην ανάπτυξη εκπαιδευτικών σεναρίων μάθησης/διδασκαλίας, σχεδίων μαθημάτων, δράσεων, παρεμβάσεων και υπηρεσιών στο πεδίο της Εκπαίδευσης και Κατάρτισης Ενηλίκων

άρρηκτα συνδεδεμένων με τις εκπαιδευτικές ανάγκες και την εξέλιξη αυτών, καθώς συνεκτιμώνται εκροές από τη συνεχή παρακολούθηση, αξιολόγηση, ανατροφοδότησή τους.

Β. Στην ανταπόκριση της εκπαιδευτικής διεργασίας στις ρητά και μη ρητά διατυπωμένες εκπαιδευτικές ανάγκες με ιδιαίτερη βαρύτητα στην ενίσχυση των προσωπικών και κοινωνικών δεξιοτήτων (soft skills), στη δημιουργία κινήτρων, στην αξιοποίηση του συναισθήματος και της δυναμικής της ομάδας, κ.λπ. (Βεργίδης, & Καραλής, 2008· Καραλής, 2018· Κόκκος & Τσιμπουκλή, 2011).

Γ. Στον προσδιορισμό και στην οριοθέτηση γνώσεων, ικανοτήτων, δεξιοτήτων, στάσεων και συμπεριφορών των εκπαιδευομένων που μπορεί να αναπτυχθούν, μετασχηματιστούν, διαφοροποιηθούν ή απαλειφθούν.

Δ. Στην ενίσχυση, εμβάθυνση, διεύρυνση των διαδικασιών διερεύνησης στοιχείων που επηρεάζουν τους εκπαιδευτικούς στόχους και τις εκπαιδευτικές ανάγκες σε όλο το φάσμα της εκπαιδευτικής διεργασίας, τα οποία εντάσσονται στο συναισθηματικό τομέα και προϋποθέτουν εξατομικευμένες προσεγγίσεις, πολλαπλότητα ή εναλλαγή εκπαιδευτικών ρόλων, εναλλακτικά εκπαιδευτικά σενάρια με πολλαπλές επιλογές σχετικά με τον κατάλληλο χωροχρόνο και ευέλικτες, ανοιχτές, δυναμικές, ανατροφοδοτούμενες εκπαιδευτικές μεθόδους, τεχνικές και μέσα (Δημουλάς, Σιδηρά & Γαλατά, 1995· Rogers, 1999· Jarvis, 2004).

Ε. Στη διαπίστωση αδυναμιών, ελλείψεων, μαθησιακών εμποδίων, στερεοτύπων, κ.ά. που βάλλουν τις επιθυμητές επιδιωκόμενες γνώσεις, ικανότητες, δεξιότητες και στάσεις των εκπαιδευομένων και ενδέχεται να παρεμποδίζουν τις δυνατότητές επίτευξης των εκπαιδευτικών στόχων που θέτονται ανά εκπαιδευτική εφαρμογή (Mezirrow et al, 2007· Κόκκος, 2017, 2019).

2.2 Οι εκπαιδευτικές ανάγκες στο πλαίσιο της φιλοσοφίας της συμμετοχής.

Η αξιοποίηση των εκροών της ΔΕΑ και ειδικά η ανταπόκριση της εκπαιδευτικής διεργασίας στις διαπιστωμένες -ρητά και μη ρητά διατυπωμένες- εκπαιδευτικές ανάγκες σε ατομικό και ομαδικό επίπεδο εκτιμάται ότι: α) αποτελεί προϋπόθεση για την επίτευξη των εκπαιδευτικών στόχων, β) αξιοποιείται στη διαμόρφωση των ποιοτικών και ποσοτικών προδιαγραφών, κριτηρίων, δεικτών, γ) στοιχειοθετεί σύνθετο/ους δείκτη/ες για την αποτελεσματικότητα και την ποιότητα της εκπαιδευτικής διεργασίας, του εκπαιδευτικού έργου και των παρεχόμενων υπηρεσιών, προγραμμάτων, πρωτοβουλιών Εκπαίδευσης και Κατάρτισης Ενηλίκων, κ.λπ. Η ΔΕΑ, με διαφορετική βαρύτητα ανά περίπτωση, αποτελεί **βασικό συστατικό, προϋπόθεση, επιμέρους επιδίωξη, άξονα ή και κριτήριο αξιολόγησης** της αποτελεσματικότητας και της ποιότητας της εκπαιδευτικής διεργασίας και του εκπαιδευτικού έργου.

Οι εκπαιδευτικές ανάγκες προσδιορίζονται με βάση τη συγκέντρωση, την επεξεργασία, την ανάλυση και τη συνθετική κριτική προσέγγιση στοιχείων/δεδομένων όπως:

- Τα ιδιαίτερα, προσωπικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των εκπαιδευομένων.
- Οι γνώσεις, οι εμπειρίες, τα βιώματα, οι δραστηριότητες, τα ενδιαφέροντα, οι τυχόν εθελοντικές/κοινωνικές δράσεις τους. Σημειώνεται ότι τα προαναφερόμενα στοιχεία ενδεχομένως υπάρχουν σε ήδη προσδιορισμένο εκπαιδευτικό και επαγγελματικό προφίλ τους.
- Τα τυπικά και τα άτυπα προσόντα τους αναλυμένα σε γνώσεις, ικανότητες, δεξιότητες, στάσεις.
- Οι αδυναμίες, οι ελλείψεις, οι προβληματισμοί, οι συγχύσεις και οι ανεπάρκειές τους.
- Οι επιδιώξεις, οι προσδοκίες, οι δυνατότητες και οι προοπτικές τους.

Η ΔΕΑ ως διεργασία δύναται να υλοποιείται σε ένα ενιαίο πλαίσιο ποιότητας, το οποίο τροφοδοτείται και ανατροφοδοτείται συστηματικά με τις εκροές, τα ευρήματα, τα

αποτελέσματα της παρακολούθησης της εφαρμογής της (Σιδηρά, Ναγόπουλος & Γεωργίου, 2005). Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται **στην εξέλιξη των εκπαιδευτικών αναγκών**. Στην πράξη μπορεί να παρακολουθείται η υλοποίηση/εφαρμογή και να αξιολογείται, ώστε να ανατροφοδοτούνται συστηματικά η πορεία και τα αποτελέσματά της εκπαιδευτικής διεργασίας και της ΔΕΑ.

Οι εκπαιδευτικές ανάγκες κατηγοριοποιούνται **στις ρητά και μη ρητά διατυπωμένες εκπαιδευτικές ανάγκες, στις λανθάνουσες ανάγκες ή και στις κρυφές ανάγκες** των εκπαιδευομένων σε ατομικό και ομαδικό επίπεδο (Βεργίδης, 2008· Δημουλάς, Σιδηρά, Γαλατά, 1992· Σιδηρά, Ναγόπουλος & Γεωργίου, 2005).

Οι ρητά διατυπωμένες εκπαιδευτικές ανάγκες αποτελούν τις ανάγκες που εκφράζονται, προσδιορίζονται, διατυπώνονται από τους ιδίους τους εκπαιδευόμενους, άμεσα εμπλεκόμενους, συμμετέχοντες στην εκπαιδευτική διεργασία και στη ΔΕΑ (Βεργίδης, 2008). **Οι μη ρητά διατυπωμένες εκπαιδευτικές ανάγκες** αποτελούν στοιχεία, τα οποία δεν εκφράζονται άμεσα με συνέπεια να κρίνεται αναγκαία η σε βάθος διερεύνησή τους αναλύοντας ή συνθέτοντας περιπτώσεις, γεγονότα, σχέσεις, ρόλους και έργα. Υπό το ίδιο πρίσμα **οι λανθάνουσες ανάγκες** είναι οι ανάγκες που εκφράζονται σε λανθάνουσα μορφή και **οι κρυφές ανάγκες** είναι αυτές που σκόπιμα δεν εκφράζονται, δεν αναγνωρίζονται και υποκρύπτονται στις διαδικασίες διαλόγου (Amu Centre Copenhagen, 1992). Στην ομάδα η αλληλεπίδραση μεταξύ των μελών της στις περισσότερες περιπτώσεις διαφοροποιεί τις εκπαιδευτικές ανάγκες, τις απαλείφει, τις εξελίσσει ή και δημιουργεί νέες ανάγκες (Σιδηρά, Ναγόπουλος & Γεωργίου, 2005).

Οι εκπαιδευτικές ανάγκες προσδιορίζονται και μέσα από τη διερεύνηση, την ανάλυση ή και την αναγνώριση στοιχείων σχετικά με **τα τυπικά και τα άτυπα προσόντα**, καθώς και τις **υπάρχουσες γνώσεις, δεξιότητες, ικανότητες και στάσεις** των εκπαιδευομένων. Η ΔΕΑ τροφοδοτείται και ανατροφοδοτείται εάν είναι επιθυμητό από την **ανάλυση των προσόντων** (Δημουλάς, Σιδηρά & Γαλατά, 1995· Βλασσόπουλος, 2005). Συγκεκριμένα η **ανάλυση προσόντων** ενδέχεται να εμπεριέχεται στη ΔΕΑ ή να είναι αυτοτελής, συμπληρωματική ή εναλλακτική διεργασία που τροφοδοτεί και τον προσδιορισμό του επαγγελματικού και εκπαιδευτικού προφίλ (με εκροές από τη διάγνωση γνώσεων, ικανοτήτων, δεξιοτήτων και στάσεων).

2.3 Παράγοντες που επηρεάζουν τη ΔΕΑ με έμφαση στη διάσταση του χρόνου

Οι επιδράσεις από τις κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις **διαφοροποιούν, καθορίζουν ή και επανακαθορίζουν** τις εκπαιδευτικές ανάγκες των εκπαιδευομένων ανέργων, εργαζομένων ή και κοινωνικά ευπαθών ομάδων, καθώς (επανα) προσανατολίζουν το εργασιακό περιβάλλον, τις σχέσεις, τα καθήκοντα, τα απαιτούμενα προσόντα, τις επαγγελματικές προοπτικές τους κ.λπ. Οι προσωπικές, οικογενειακές, κοινωνικές δυσμενείς αλλαγές στην καθημερινή ζωή των συμμετεχόντων επιφέρουν πολλαπλές συνέπειες στην εφαρμογή της ΔΕΑ, καθώς δύναται να συνιστούν ανασταλτικούς παράγοντες στην εμπέδωση της συμμετοχικής κουλτούρας. Ενδεικτικά αναφέρονται οι επιβαρυνμένες ψυχοκοινωνικές συνθήκες, καθώς και οι δυσκολίες εναρμόνισης εκπαιδευτικής, επαγγελματικής, προσωπικής και κοινωνικής ζωής, οι οποίες επηρεάζουν τη συμμετοχή, τον διαθέσιμο χρόνο, τις δυνατότητες των εκπαιδευομένων, τις ρητά και μη ρητά διατυπωμένες εκπαιδευτικές ανάγκες τους.

Ειδικότερα, στο πλαίσιο της ΔΕΑ δίνεται έμφαση:

Στο εσωτερικό περιβάλλον της διεργασίας, όπου διαπιστώνουμε διαφοροποιήσεις, επιπτώσεις, προβλήματα, νέες και υφιστάμενες ανάγκες, που επηρεάζονται από ρόλους, σχέσεις, έργα, καθώς και παραμέτρους/παράγοντες, όπως η ηλικία, το φύλο, η αναπηρία, το εκπαιδευτικό, πολιτιστικό, επαγγελματικό, κοινωνικό προφίλ, η μεθοδολογία κ.λπ.

Στο εξωτερικό περιβάλλον της διεργασίας, όπου διαπιστώνουμε τις συνεχείς εξελίξεις - αλλαγές, τις αδυναμίες, ελλείψεις, στρεβλώσεις της απορρυθμισμένης αγοράς εργασίας, τις πολλαπλές συνέπειες στο εργατικό δυναμικό, σε φορείς, δομές, ομάδες κ.λπ.

Στη συνέχεια αναφέρονται διάφοροι παράγοντες του εσωτερικού και εξωτερικού περιβάλλοντος των που επηρεάζουν τη ΔΕΑ:

- το ισχύον θεσμικό πλαίσιο,
- οι δυνατότητες και οι περιορισμοί υιοθέτησης και προώθησης της ΔΕΑ σε πολιτικές, μέτρα, εκπαιδευτικές παρεμβάσεις και εφαρμογές, κ.λπ.,
- οι στρατηγικές προτεραιότητες και τα αντιληπτικά σχήματα όσον αφορά την ποιότητα και την αποτελεσματικότητα της Εκπαίδευσης και Κατάρτισης Ενηλίκων,
- η εσωτερική εκπαιδευτική πολιτική των Οργανισμών Εκπαίδευσης και Κατάρτισης Ενηλίκων και κυρίως αναφορικά με τον εκπαιδευτικό σχεδιασμό και τον στρατηγικό και λειτουργικό προγραμματισμό (βλ. Κουτούζης, 1999),
- ο χρόνος και ο τρόπος έγκρισης των προγραμμάτων Εκπαίδευσης και Κατάρτισης Ενηλίκων,
- το προφίλ των άμεσα εμπλεκόμενων στη ΔΕΑ και οι δυνατότητες συμμετοχής και επιρροής σε όλες τις φάσεις σχεδιασμού, υλοποίησης, αξιολόγησης και ανατροφοδότησής της,
- οι ανεπάρκειες σε σχετικές με τη ΔΕΑ επιμορφώσεις στελεχών/ εκπαιδευτών συνδυαστικά με τους περιορισμούς του έργου τους στην πράξη,
- η ύπαρξη πιστοποιημένων επαγγελματικών περιγραμμάτων, οδηγών, πλαισίων εκπαιδευτικών προδιαγραφών (Καραλής et al., 2021) κ.λπ.

Για την αποτελεσματική διενέργεια της ΔΕΑ καθοριστικό εκτιμάμε τον παράγοντα **χρόνο**. Αξιολογούμε το χρόνο, είτε τον προσεγγίσουμε ως διαθέσιμο για τη ΔΕΑ υπό το πρίσμα της ορθολογικής και βέλτιστης εφικτής διαχείρισης των πόρων, είτε της δυνατότητας υιοθέτησης και εφαρμογής της φιλοσοφίας της συμμετοχής. Σε αρκετές περιπτώσεις η αδυναμία διάθεσης του κατάλληλου και επαρκή χρόνου μπορεί να αποδυναμώνει και να παρεμποδίζει τη ΔΕΑ στο πλαίσιο ή μη της φιλοσοφίας της συμμετοχής.

Συνθετικά η ΔΕΑ επηρεάζεται από τις εκάστοτε συνθήκες, τις διαφορετικές προτεραιότητες, τις δυνατότητες και τους περιορισμούς εφαρμογής της θεωρητικής και μεθοδολογικής της προσέγγισης, τους ρόλους και τις σχέσεις των εμπλεκόμενων συντελεστών, τυχόν συνεργασίες με ειδικούς όπως στην περίπτωση των ειδικών στη μεθοδολογία της έρευνας δράσης (action research methodology) κ.λπ.

Συμπληρωματικά, αξιοποιώντας την υφιστάμενη εμπειρία, προκρίνουμε ενέργειες, διαδικασίες και κρίσιμα σημεία της ΔΕΑ όπως:

Α. Προσέλευση, προσέγγιση, ενημέρωση, αποδοχή-συμφωνία κοινού πλαισίου στόχων, αρχών, διαδικασιών, εργασιών βάσει των αρχικά διαπιστωμένων διατυπωμένων εκπαιδευτικών αναγκών.

Β. Διαμόρφωση κατάλληλου κλίματος-περιβάλλοντος αξιοποιώντας όλες τις δυνατές μορφές επικοινωνίας σύμφωνα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τα προσόντα, τις ανάγκες και τις δυνατότητες των εκπαιδευομένων.

Γ. Επιλογή των κατάλληλων συνδυασμών μεθόδων, τεχνικών και μέσων ΔΕΑ συνεκτιμώντας τα χαρακτηριστικά, τα όρια, τις δυνατότητες, τα δυνατά και αδύνατα σημεία τους ανά περίπτωση εφαρμογής σε ατομικό ή και ομαδικό επίπεδο.

Δ. Ανάπτυξη θεματικών αξόνων προσανατολισμού της διεργασίας της ΔΕΑ ανάλογα με τις επιμέρους επιδιώξεις, ώστε να αναλύονται στη συνέχεια σε ερωτήματα, κρίσιμα σημεία ή κλείδες ανάλυσης.

Ε. Εφαρμογή, παρακολούθηση, συμμετοχική αξιολόγηση και ανατροφοδότηση της ΔΕΑ, ώστε να επιτυγχάνονται οι κατάλληλες βελτιωτικές κινήσεις και διορθωτικές παρεμβάσεις, συνεκτιμώντας επιδράσεις από το εσωτερικό και το εξωτερικό, το άμεσο και το έμμεσο περιβάλλον της.

Ζ. Κοινοποίηση των αποτελεσμάτων της ΔΕΑ στους άμεσα εμπλεκόμενους στο εκπαιδευτικό έργο και κυρίως στους εκπαιδευόμενους, ώστε να μπορούν να αξιοποιηθούν τα αποτελέσματα πολύπλευρα, εντός και εκτός της εκπαιδευτικής διεργασίας, παράλληλα, αλλά και μετά την ολοκλήρωση της κατάρτισης.

3. Συνοπτική αναφορά στο μεθοδολογικό πλαίσιο της ΔΕΑ υπό το πρίσμα της φιλοσοφίας της συμμετοχής.

Το μεθοδολογικό πλαίσιο της ΔΕΑ αναπτύσσεται σε συνάρτηση με το θεωρητικό, ώστε να διέπτετε από συμβατές αρχές, προϋποθέσεις, κριτήρια και να εμπεριέχει ενέργειες, διαδικασίες, μεθόδους, τεχνικές και μέσα που δεν προκαλούν «αντιφάσεις» μεταξύ θεωρίας και πράξης. Η ΔΕΑ στο πλαίσιο της φιλοσοφίας της συμμετοχής προσεγγίζεται ως ερευνητική διεργασία, στην οποία αξιοποιούνται στοιχεία από τη **μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας** (Γαλατά, 2017· Τσιώλης, 2014· Cohen, Manion & Morisson, 2008· Βαμβουκάς, 2006). Ειδικότερα έμφαση δίνεται **στην έρευνα δράση** λόγω και της συμβατότητάς της με τη φιλοσοφία της συμμετοχής. Σύμφωνα με τον Βεργίδη, (2008) στις συμμετοχικές διαμορφωτικές αξιολογήσεις εκπαιδευτικών προγραμμάτων χρησιμοποιείται **η έρευνα δράση** στο βαθμό που επιδιώκεται **η συμμετοχή** των εμπλεκόμενων στην έρευνα και στη διατύπωση αξιολογικών κρίσεων και προτάσεων για τη συλλογική επίλυση των προβλημάτων που εντοπίζονται. Αλληλένδετα με **την εκπαιδευτική αξιολόγηση** μπορεί να διενεργείται και η ΔΕΑ, ώστε να αξιοποιούνται οι εκροές σχετικά με όλες τις ανάγκες για αλλαγές, βελτιωτικές κινήσεις και διορθωτικές παρεμβάσεις κατά την εξέλιξη της εκπαιδευτικής διεργασίας. Ειδικά με **τη συμμετοχική αξιολόγηση εκπαιδευτικού έργου** η εκπαιδευτική διεργασία ανατροφοδοτείται συστηματικά με τα ευρήματα, τα αποτελέσματα, τα συμπεράσματα της αξιολόγησης, μέρος των οποίων αφορούν τη ΔΕΑ. Σημειώνεται ότι ως συμμετοχική αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου ορίζεται η αξιολόγηση στην οποία υιοθετείται και εφαρμόζεται η αρχή της ενεργητικής συμμετοχής των άμεσα και έμμεσα εμπλεκόμενων στο εκπαιδευτικό έργο σε όλο το φάσμα των διαδικασιών και εργασιών της, δηλαδή στο σχεδιασμό της αξιολόγησης, στην υλοποίηση, στην αξιολόγηση, στην ανατροφοδότηση και στην αξιοποίηση των ευρημάτων της (Σιδηρά, 2015· Cousins & Whitmore, 1998).

Η ολιστική, πολύπλευρη και πολύμορφη ανταπόκριση στις εκπαιδευτικές ανάγκες των εκπαιδευομένων **προϋποθέτει**

- τη συμβατότητα της επιλεγμένης μεθοδολογίας με τη φιλοσοφία της συμμετοχής, «την βέλτιστη εφικτή αξιοποίηση των διαφόρων μεθόδων, τεχνικών, μέσων διάγνωσης με έμφαση στις συνέργειες μεταξύ τους,
- την καταλληλότητα των διαφόρων εκπαιδευτικών μεθόδων/τεχνικών που επιλέγονται για την κάλυψη αυτών των αναγκών,
- την αποτελεσματικότητα της συμβολής τους για την κάλυψη των εξελισσόμενων εκπαιδευτικών αναγκών κ.λπ.

Όπως ήδη έχει αναφερθεί ιδιαίτερη σημασία για την αποτελεσματικότητα της ΔΕΑ έχει η εφαρμογή αλληλοσυμπληρούμενων ή και εναλλακτικών μεθόδων, τεχνικών και μέσων ΔΕΑ ανάλογα με: α) τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τις ανάγκες, τα τυπικά και άτυπα προσόντα των εκπαιδευομένων, β) τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του άμεσου και έμμεσου περιβάλλοντος της εκπαιδευτικής διεργασίας και γ) τις συνθήκες, καταστάσεις, ανάγκες, δυνατότητες και εξελίξεις/αλλαγές του ευρύτερου πολιτικού, κοινωνικού, οικονομικού περιβάλλοντος στην εκάστοτε αγορά εργασίας και κοινωνία, με έμφαση στην τοπικότητα και στη δυναμική ανάπτυξής της. Επισημαίνεται ότι η σωστή επιλογή μεθόδου, τεχνικής και μέσου καθορίζει την αξιοπιστία των αποτελεσμάτων της ΔΕΑ, με συνέπειες στην αξιοποίηση των ευρημάτων της σε πολλαπλά επίπεδα. Επιπλέον, ότι οι ερευνητικοί στόχοι αποτελούν τον κυρίαρχο παράγοντα επιλογής μεθόδων, τεχνικών και μέσων ΔΕΑ, είτε εφαρμόζονται αυτοτελώς, είτε συμπληρωματικά, είτε εναλλακτικά. Στο πλαίσιο αυτό, αναφέρονται ενδεικτικά δυνατότητες και περιορισμοί, πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα ορισμένων μεθόδων και τεχνικών ΔΕΑ, οι οποίες μπορεί να αξιοποιηθούν, συσχετιστούν, συνεκτιμηθούν κατά την επιλογή ή και την αναδιαμόρφωση μιας μεθοδολογίας ΔΕΑ στο πλαίσιο της φιλοσοφίας της συμμετοχής.

Με σκοπό την υποστήριξη των κατάλληλων συνδυασμών αναφέρονται ενδεικτικά τα κάτωθι:

Ομαδική συζήτηση/ συνάντηση εκπαιδευτών – εκπαιδευομένων: Οι ρόλοι, οι σχέσεις, το περιβάλλον και οι δυνατότητες συμπληρωματικής αξιοποίησης διαφορετικών τεχνικών στο πλαίσιο μιας ομαδικής συζήτησης /συνάντησης καθιστούν κρίσιμη την επιλογή και την εφαρμογή της μεθόδου. Αναφέρονται ενδεικτικά τα κάτωθι:

Δυνατότητες-Πλεονεκτήματα:

- πολύπλευρες συσχετίσεις,
- δυνατότητες αναγνώρισης αναγκών που εκφράζονται σε λανθάνουσα μορφή, μέσα από την εμβάθυνση, την κριτική και την αλληλεπίδραση,
- ενδυνάμωση και αξιοποίηση της δυναμικής της ομάδας στη διάγνωση μη ρητά διατυπωμένων εκπαιδευτικών αναγκών,
- από κοινού επίλυση προβλημάτων/ κάλυψη αναγκών,
- εμβάθυνση σε επιμέρους ζητήματα μέσα από τη διάχυση γνώσης/ εμπειρίας των συμμετεχόντων κ.ά.

Περιορισμοί- Μειονεκτήματα:

- αρνητική επιρροή μελών της ομάδας από άλλα μέλη της,
- ηγετικές στάσεις που εμποδίζουν την ελεύθερη έκφραση και την ισότιμη συμμετοχή,
- αποπροσανατολισμός από το στόχο λόγω πλήθους απόψεων, αναγκών, προσδοκιών,
- ενίσχυση ανασφάλειας σε περιπτώσεις ατομικών μη ρητά διατυπωμένων αναγκών,
- περιθωριοποίηση μελών κ.ά.

Συνέντευξη (συμμετοχική ατομική ή ομαδική, δομημένη, ημιδομημένη, ανοικτή): Η εστίαση με βάση στόχους και προεπιλεγμένους θεματικούς προσανατολισμούς σε κατάλληλο επικοινωνιακό περιβάλλον με όρους και προϋποθέσεις, καθιστά καθοριστική την επιλογή και την εφαρμογή, αυτοτελώς, εναλλακτικά ή συνδυαστικά της συγκεκριμένης μεθόδου ΔΕΑ. Ενδεικτικά αναφέρονται τα κάτωθι:

Δυνατότητες-Πλεονεκτήματα:

- εστίαση βάσει στόχων,
- δημιουργική κριτική/ αυτοκριτική,
- εξωτερίκευση προσωπικών αναγκών (ειδικά στην ανοικτή ατομική συνέντευξη) με διαφοροποιήσεις ανάλογα με το άτομο,
- διαπροσωπική επικοινωνία και αμεσότητα (ειδικά στη συμμετοχική συνέντευξη),
- ελεύθερη έκφραση άποψης σε σημαντικά ανοικτά ή και προσχεδιασμένα ημιδομημένα ερωτήματα (ημιδομημένη & ανοικτή συνέντευξη),
- αξιοποίηση της δυναμικής της ομάδας (ομαδική συνέντευξη),
- συσχέτιση απόψεων, εμβάθυνση και πολύπλευρες προσεγγίσεις ζητημάτων (ομαδική συνέντευξη) κ.ά..

Περιορισμοί-Μειονεκτήματα:

- αδυναμίες κατά την ποσοτική επεξεργασία δεδομένων (ειδικά στην ανοικτή συνέντευξη),
- ανάγκη μαγνητοφώνησης και απομαγνητοφώνησης για την ανάλυση με πιθανή συνέπεια τη συστολή /φόβο και την εμμεσότητα των απαντήσεων,
- αναγκαιότητα χρόνου για την εκπόνηση και ανάλυση συνεντεύξεων,
- ανάγκη προετοιμασίας και επιμόρφωσης συνεντευκτή κ.ά.

Βαρόμετρα, κλίμακες χρωμάτων, γραφήματα, φωτογραφίες κ.ά.: Η συγκεκριμένη τεχνική εφαρμόζεται μόνο συμπληρωματικά με άλλες και αναδιαμορφώνεται /ανασχεδιάζεται ανάλογα με τον στόχο, τους/τις συμμετέχοντες/ουσες, το χρόνο εφαρμογής, κ.ά. Ενδεικτικά αναφέρονται τα κάτωθι:

Δυνατότητες- Πλεονεκτήματα:

- άμεσες αυθόρμητες απαντήσεις,
- ανταπόκριση αξιοποιώντας συναισθηματικά, κοινωνικά, βιωματικά στοιχεία,
- δυνατότητα εστίασης σε στάσεις και συμπεριφορές,
- εφαρμογή τεχνικής σε ελάχιστο χρόνο,
- δυνατότητα άμεσης επεξεργασίας ή και αξιοποίησης απαντήσεων,
- άμεση εκτίμηση «περίπτωσης» ειδικά σε ομαδικές εφαρμογές κ.ά.

Περιορισμοί- Μειονεκτήματα:

- ανεπαρκής εμβάθυνση/ κρίση,
- αντικρουόμενες επιρροές,
- δυνητικές αντιφάσεις,
- αποσπασματικότητα των εκτιμήσεων και συχνές αλλαγές, λόγω αλλαγών στάσεων, συμπεριφορών, διαθέσεων και απόψεων,
- υποκειμενικές, μη επαρκώς επεξεργασμένες και τεκμηριωμένες απαντήσεις,

- αδυναμία εξατομίκευσης ή και γενίκευσης εκτιμήσεων κ.ά.

Συμμετοχική Παρατήρηση: Με προϋπόθεση τη σύμφωνη γνώμη των συμμετεχόντων η τεχνική αξιοποιεί τη συνεργασία σε σαφές πλαίσιο αρχών (από κοινού διατυπωμένων). Ενδεικτικά αναφέρονται τα κάτωθι:

Δυνατότητες- Πλεονεκτήματα:

- ενεργητική συμμετοχή στη διερευνητική διεργασία,
- ανάπτυξη εκπαιδευτικών ρόλων,
- καλλιέργεια κουλτούρας αυτοανάπτυξης και αυτοαξιολόγησης,
- ενίσχυση δυναμικής ομάδας,
- διερεύνηση αναγκών κρυφών ή που εκφράζονται σε λανθάνουσα μορφή,
- αλληλεπίδραση,
- υποστήριξη βιωματικών προσεγγίσεων κ.ά.

Περιορισμοί-Μειονεκτήματα:

- αποπροσανατολισμός από το στόχο λόγω διαφορετικότητας αναγκών,
- συστολή μελών ομάδας,
- αντικρουόμενες εκφράσεις μη ρητά διατυπωμένων αναγκών,
- αδυναμία ορθολογικής αξιοποίησης χρόνου,
- πιθανές στάσεις άμυνας, άρνησης λόγω σύγχυσης κ.ά.

Μελέτη Περίπτωσης: Η προσέγγιση από το ειδικό στο γενικό και η δυνατότητα υιοθέτησης και εφαρμογής των αρχών μάθησης και εκπαίδευσης ενηλίκων συνδυαστικά με τα καινοτόμα χαρακτηριστικά της μεθόδου κατά την εφαρμογή της στη ΔΕΑ αναδεικνύει τη σημασία και τη συμβολή της, είτε εφαρμόζεται σε ατομικό, είτε σε ομαδικό επίπεδο. Ενδεικτικά αναφέρονται τα κάτωθι:

Δυνατότητες- Πλεονεκτήματα:

- προσέγγιση από το ειδικό στο γενικό και από τη βάση προς τα πάνω,
- εμβάθυνση και αξιοποίηση βιωμάτων/γεγονότων από την πραγματική ζωή,
- μετάβαση της εκπαιδευτικής διεργασίας στην εκάστοτε πραγματικότητα,
- ανάδειξη αναγκών και δυνατοτήτων σε επίπεδο ικανοτήτων, δεξιοτήτων, στάσεων και συμπεριφορών,
- δυνατότητα γενικεύσεων μέσω κατάλληλων συσχετίσεων,
- καινοτομική μεθοδολογική προσέγγιση,
- ανάπτυξη ικανοτήτων/ δεξιοτήτων επίλυσης προβλημάτων και λήψης αποφάσεων,
- αυτενέργεια και αυτοανάπτυξη,
- ενίσχυση συνέργειας,

- αξιοποίηση δυναμικής ομάδας (στην περίπτωση των case studies σε ομαδικό επίπεδο), κ.ά.

Περιορισμοί-Μειονεκτήματα:

- προϋποθέτει βασικές ικανότητες των συμμετεχόντων ή και εξειδικευμένη γνώση και εμπειρία,
- απαιτεί εξειδικευμένη παιδαγωγική προσέγγιση και δυνητική επιμόρφωση των εμπλεκόμενων εκπαιδευτών/συμβούλων στο σχεδιασμό των περιπτώσεων που αποτελούν το αντικείμενο μελέτης, αλλά και στην εφαρμογή της μεθόδου,
- αναγκαιότητα κατάλληλου χρόνου,
- δυνητική μονοδιάστατη προσέγγιση της μελέτης «περίπτωσης» λόγω αντικρουόμενων προσωπικών βιωμάτων κ.ά.

Παιχνίδι Ρόλων: Οι δυνατότητες αλληλεπίδρασης μέσα από τους ρόλους σε περιβάλλον προσομοίωσης καθιστά κρίσιμη τη συγκεκριμένη τεχνική ειδικά στις περιπτώσεις διερεύνησης αναγκών κρυφών ή αναγκών που εκφράζονται σε λανθάνουσα μορφή. Ενδεικτικά αναφέρονται τα κάτωθι:

Δυνατότητες-Πλεονεκτήματα:

- διαμόρφωση περιβάλλοντος προσομοίωσης με συνέπεια την ένταξη της διεργασίας της ΔΕΑ στην πραγματική ζωή ή και τη σύνδεση-αλληλοσυμπληρωματικότητά της με την πραγματική ζωή,
- εναλλαγή ρόλων με έμφαση στην αναγνώριση και στο σεβασμό στη διαφορετικότητα, αλλά και στην κατανόηση μέσα από τη βιωματική προσέγγιση,
- αυτοαξιολόγηση μέσω κατάλληλα σχεδιασμένων ρόλων, που αντιστρέφονται,
- αναγνώριση, αλληλεπίδραση και συσχετισμός αναγκών,
- καινοτομική μεθοδολογική προσέγγιση της ΔΕΑ,
- ανάδειξη αναγκών σε επίπεδο ικανοτήτων, στάσεων, δεξιοτήτων κ.ά.

Περιορισμοί-Μειονεκτήματα:

- πιθανή άρνηση συμμετοχής λόγω συστολής στην έκθεση,
- αποπροσανατολισμός από το στόχο συνδυαστικά με την εστίαση της μεθόδου στο «παιχνίδι»,
- αναγκαιότητα περιορισμένου προκαθορισμένου χρόνου,
- δυνητική σύγχυση λόγω αλληλεπίδρασης ρόλων μεταξύ συμμετεχόντων,
- πιθανή σύγχυση ρόλου, λόγω εστίασης σε ανάγκες που συνδέονται με συναισθηματικό και κοινωνικό τομέα,
- πιθανότητα γενίκευσης τυχόν συγχύσεων στην πορεία στο σύνολο της ομάδας με αρνητικές επιπτώσεις στους στόχους και στα αποτελέσματα, ▫ δυνητική έκρηξη συναισθημάτων κατά την διαπίστωση και αναγνώριση αναγκών κρυφών ή αναγκών σε λανθάνουσα μορφή, κ.ά.

Project Work: Η μέθοδος αυτή διασφαλίζει πολύπλευρες/ολοκληρωμένες προσεγγίσεις της ΔΕΑ και προϋποθέτει το σχεδιασμό του project work με σαφώς διατυπωμένα **το αντικειμενικό και το υποκειμενικό κριτήριο**. Το αντικειμενικό κριτήριο αφορά τους αντικειμενικά προσχεδιασμένους στόχους του project work και ο προσδιορισμός του πραγματοποιείται κατά το σχεδιασμό της μεθόδου σε ατομικό ή και ομαδικό επίπεδο. Το υποκειμενικό κριτήριο προσδιορίζεται κατά το σχεδιασμό όπως και το αντικειμενικό, αλλά η επιλογή του πραγματοποιείται από τους εκπαιδευόμενους. Συγκριμένα διατίθεται με ευελιξία στους εκπαιδευόμενους να επιλέξουν πως θα εξειδικεύσουν κατά την υλοποίηση με διαφοροποιήσεις ανάλογα με τις δυνατότητες, τις προσδοκίες, τις επιθυμίες και τις ανάγκες τους. Επίσης, καθιστά αναγκαίο τον προσδιορισμό του ομαδικού προφίλ των εκπαιδευομένων/εμπλεκόμενων και ενδεχομένως την κατανομή ρόλων και αρμοδιοτήτων από τους ίδιους. Προσφέρει πλήθος ωφελειών σε όλες τις φάσεις σχεδιασμού, υλοποίησης και αξιολόγησης με μετρήσιμες εκροές κατά την πορεία, αλλά και κατά το τελικό αποτέλεσμα/προϊόν του project work. Ενδεικτικά αναφέρονται τα κάτωθι:

Δυνατότητες- Πλεονεκτήματα:

- συνθετότητα, πολυπλευρικότητα και πολλαπλότητα ευρημάτων,
- καινοτομική μεθοδολογική προσέγγιση,
- αναπτυξιακή δέσμη/πλέγμα διεργασιών,
- δυνατότητα ανάδειξης αναγκών σε επίπεδο γνώσεων, ικανοτήτων και δεξιοτήτων,
- άμεση σύνδεση με την πραγματικότητα,
- συμπληρωματικότητα εκπαιδευτικών στόχων,
- πολύπλευρη συνθετική μεθοδολογική προσέγγιση,
- δημιουργία έργου/ων,
- εξεύρεση λύσεων και ανάπτυξη προτάσεων,
- καλλιέργεια στάσεων και συμπεριφορών με δυνατότητα μετασχηματισμού τυχόν «εμποδίων»,
- αυτομάθηση και αυτοανάπτυξη μέσα από την πράξη και την πραγματική ζωή,
- δυνατότητα ενίσχυσης των προσωπικών και κοινωνικών δεξιοτήτων (soft skills π.χ. λήψη απόφασης, δημιουργικότητα, κριτική ικανότητα, ικανότητα επίλυσης προβλημάτων, ευελιξία, συνεργατικότητα, ενίσχυση συλλογικού πνεύματος κ.λπ.),
- δυνατότητα αξιοποίησης εκ των προτέρων, κατά τη διάρκεια, στο τέλος και μετά την ολοκλήρωση της εκπαιδευτικής/συμβουλευτικής διεργασίας, κ.ά.

Περιορισμοί- Μειονεκτήματα:

- αναγκαιότητα επαρκούς διαθέσιμου χρόνου σε όλες τις φάσεις σχεδιασμού, υλοποίησης, παρακολούθησης, αξιολόγησης,
- δυνητικές ανάγκες μετακίνησης εκτός του εκπαιδευτικού περιβάλλοντος της αίθουσας,
- ανάγκη κατάλληλα καταρτισμένου στελεχιακού δυναμικού κατά το σχεδιασμό του project work, αλλά και κατά την πορεία υλοποίησης και αξιολόγησής του,
- πιθανότητα μεταφοράς ευθυνών, πρωτοβουλιών, εργασιών σε άλλα μέλη της ομάδας με συνέπεια τις ανισότητες μεταξύ τους και τις πολλαπλές αρνητικές επιπτώσεις αυτών, κ.ά.

Μελλοντικό Εργαστήρι: Η αλληλουχία των φάσεων κριτικής, ουτοπίας και πραγματικότητας και η καινοτόμα προσέγγιση της μεθόδου σε κατάλληλο χωροχρόνο συντελεί στην πολύπλευρη εμβάθυνση ή και στην ενίσχυση και διεύρυνση της ΔΕΑ (και των δυνατοτήτων). Ως μέθοδος μπορεί να εφαρμοστεί με συνδυασμό άλλων συμπληρωματικών μεθόδων και τεχνικών ανά φάση. Η μετάβαση και η σαφής χρονική αλληλουχία των φάσεων συμβάλλει προσθετικά στα αποτελέσματα: μετρήσιμα και μη. Ταυτόχρονα αξιοποιεί τη δυναμική του συναισθήματος στο σύνολο των διεργασιών με πολλαπλές ωφέλειες και δυνατότητες προστιθέμενης αξίας των εκρρών. Ενδεικτικά αναφέρονται τα κάτωθι:

Δυνατότητες- Πλεονεκτήματα:

- εμβάθυνση σε συνολικά και επιμέρους ζητήματα με συνέπεια και την ολιστική προσέγγιση προεπιλεγμένων ζητημάτων,
- εκτίμηση παραγόντων ή και συντελεστών μέσα από επάλληλες ή σταυροειδείς συσχετίσεις συνεργαζόμενων σχημάτων,
- αυτοαξιολόγηση με ενισχυμένες διαδικασίες/εργασίες αυτοανάπτυξης,
- αναπτυξιακή δημιουργική προσέγγιση των στόχων,
- πολύπλευρες συνθετικές εκτιμήσεις,
- εκτόνωση άρνησης,
- αξιοποίηση δυναμικής ομάδας,
- ενίσχυση πρωτοβουλίας, αυτοεκτίμησης, ικανότητας λήψης απόφασης,
- εναλλαγές σκέψης και δράσης με ολοκλήρωση επάλληλων κύκλων μάθησης,
- δυναμική αξιοποίηση του συναισθήματος στην πορεία και στα αποτελέσματα της μεθόδου κ.ά.

Περιορισμοί- Μειονεκτήματα:

- απαιτείται περισσότερος χρόνος (τουλάχιστον 2 ώρες),
- προϋποθέτει ειλικρίνεια και αμεσότητα μεταξύ των συμμετεχόντων,
- ο εκπαιδευτής/σύμβουλος θα πρέπει να έχει ικανότητες προώθησης της ελεύθερης έκφρασης, της αυτενέργειας και της άσκησης κριτικής,
- κατάλληλα καταρτισμένο στελεχιακό δυναμικό,
- δυσκολίες μετάβασης από τη φάση κριτικής και τη φάση ουτοπίας στη φάση πραγματικότητας σε σαφές πλαίσιο στόχων και με από κοινού προσδιορισμένα όρια μεταξύ των φάσεων.

4. Συμπεράσματα-Επίλογος

Η ΔΕΑ αναπτύσσεται στο πλαίσιο της φιλοσοφίας της συμμετοχής ως μια ολοκληρωμένη και στοχευμένη θεωρητική και μεθοδολογική εφαρμογή και καλή πρακτική της. Η συνεχής παρακολούθηση της εξέλιξης των εκπαιδευτικών αναγκών ανατροφοδοτούν την εκπαιδευτική διεργασία ενισχύοντας την ποιότητα και την αποτελεσματικότητά της. Πολλαπλές θετικές επιδράσεις της ΔΕΑ διαπιστώνονται στη σύνδεση κατάρτισης – απασχόλησης, καθώς αλληλένδετα ή παράλληλα με την κατάρτιση μπορεί να αναπτύσσονται ευρύτερες στοχευμένες παρεμβάσεις στήριξης της απασχόλησης των εκπαιδευομένων -

ανέργων, εργαζομένων και κοινωνικά ευπαθών ομάδων-, συνεκτιμώντας διαστάσεις όπως: το φύλο, η ηλικία, το εκπαιδευτικό ή και το επαγγελματικό προφίλ, η πολιτισμική ταυτότητα, η οικογενειακή κατάσταση, η περίοδος παραμονής στην ανεργία κ.λπ.

Η υιοθέτηση της φιλοσοφίας της συμμετοχής θα πρέπει να αναγνωρίζεται και στην εσωτερική εκπαιδευτική πολιτική, στην κουλτούρα και στην αποστολή των ΟΕΚΕ. Επίσης, προϋποθέτει πλέγμα κριτηρίων, προδιαγραφών, ποιοτικών και ποσοτικών χαρακτηριστικών και δεικτών, ώστε να μπορεί να υιοθετείται, ενισχύεται, προωθείται και ισχυροποιείται σε πολυεπίπεδη βάση και σε όλες τις φάσεις ανάπτυξης του εκπαιδευτικού έργου, της Εκπαίδευσης και Κατάρτισης Ενηλίκων και της Δια Βίου Μάθησης. Η υιοθέτηση της συμμετοχής ως φιλοσοφία επηρεάζει στρατηγικά την Εκπαίδευση και Κατάρτιση Ενηλίκων και τη Δια Βίου Μάθηση, καθώς εκτιμάται ότι συμβάλλει στο να προωθείται η δημοκρατία στην εκπαίδευση και στη σύνδεσή της με την αγορά εργασίας και την κοινωνία. Προϋποθέσεις για την προώθηση της φιλοσοφίας της συμμετοχής αποτελούν: Οι στοχευμένες ολιστικές παρεμβάσεις· Η ανάπτυξη κουλτούρας και ποιότητας συμμετοχής, ως ιδιαίτερης αξίας στην εκπαίδευση· Η συστηματική συνεχής σχετική επιμόρφωση των άμεσα και έμμεσα εμπλεκόμενων στην εκπαιδευτική διεργασία και στο εκπαιδευτικό έργο· Η αξιοποίηση των δυνατοτήτων της κριτικής, της μετασχηματίζουσας και της χειραφετητικής μάθησης· Η συστηματική συμμετοχική αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου κ.λπ.

Με πυρήνα την εκπαιδευτική σχέση η ΔΕΑ προϋποθέτει την αλληλοσυμπλήρωση μεταξύ διεργασιών -εσωτερικών και εξωτερικών- της εκπαιδευτικής διεργασίας. Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται πολυδιάστατα και ολοκληρωμένα **ένα σύστημα εισροών-εξροών αλληλένδετα με ένα πλέγμα/τα σχέσεων αιτίας/ών-αποτελέσματος/ων**. Η εκπαιδευτική ανάγκη μπορεί να σχετίζεται με την αιτία ή και το αποτέλεσμα. Στην πράξη τροφοδοτείται και ανατροφοδοτείται η ΔΕΑ με στοιχεία-πληροφορίες που αναλύονται ή και συντίθενται για να αποτελέσουν τις εκπαιδευτικές ανάγκες. Στο εξωτερικό περιβάλλον έχει κρίσιμη σημασία η αξιοποίηση της διεργασίας **προσέγγισης, προσέλκυσης και υποδοχής των εκπαιδευομένων**. Στο εσωτερικό περιβάλλον κρίσιμη εκτιμάται κάθε συνιστώσα, παράγοντας, διεργασία, διαδικασία, που εμπεριέχεται τυπικά ή και άτυπα στην εκπαιδευτική διεργασία.

Στο πλαίσιο αυτό κρίσιμο σημείο στόχευσης της διάγνωσης αναγκών για τα ουσιαστικά, και όχι απλώς διεκπεραιωτικά, αποτελέσματα της εκπαιδευτικής διεργασίας που προσφέρεται σε ενήλικες συνιστά η συμπεριληπτική γνώση της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης των επωφελομένων, καθώς και η ενημέρωση αναφορικά με το εκπαιδευτικό τους υπόβαθρο, την επαγγελματική τους εμπειρία, την προσωπική και την οικογενειακή τους κατάσταση, τις προγενέστερες συνεργασίες τους με άλλους φορείς και την κοινωνική τους δραστηριότητα.

Αξιολογώντας το γνωστικό υπόβαθρο και αξιοποιώντας την κατάλληλη δικτύωση με άλλους φορείς και γνωρίζοντας τις απαιτήσεις της αγοράς εργασίας, οι εκπαιδευτικοί στόχοι σχεδιάζονται και υλοποιούνται με μεγαλύτερη σαφήνεια και αποτελεσματικότητα όταν προσδιορίζονται σε συνάφεια με την πραγμάτωση των αρχικών επιδιώξεων των επωφελομένων.

Στο επίπεδο της ΔΕΑ και της συμμετοχής των επωφελομένων, γενικότερος στόχος είναι να συγκροτηθεί ένα ευέλικτο διαγνωστικό εργαλείο πολυσχιδούς ανάλυσης εκπαιδευτικών αναγκών με το οποίο μπορούν να εντοπιστούν, να συλλεχθούν και να καταγραφούν σχετικά δεδομένα και ευρήματα που να ανταποκρίνονται σε ποιοτικές προδιαγραφές των εκπαιδευτικών διεργασιών και να αφορούν τεχνικές προσαρμογές, οργανωτικής τάξεως προετοιμασίες, καθώς και σωματικές και ψυχολογικές απαιτήσεις δημιουργικής συμμετοχής στα εκπαιδευτικά προγράμματα που να συμπεριλαμβάνουν την οπτική, την πρόσληψη, τα αντιληπτικά σχήματα και τις ερμηνευτικές πτυχές που αναδύονται από τη μεριά των συμμετεχόντων. Τέλος, στο πλαίσιο ολοκλήρωσης του παραπάνω πλαισίου διάγνωσης

εκπαιδευτικών αναγκών περιγράφεται και το πεδίο για τη λήψη αποφάσεων ως προς τα επιμέρους και ιδιαίτερα ποιοτικά χαρακτηριστικά της προτεινόμενης εκπαιδευτικής διεργασίας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Βάμβουκας, Μ. (2006). *Εισαγωγή στην Ψυχοπαιδαγωγική Έρευνα και Μεθοδολογία* (8η έκδ.). Γρηγόρης.
- Βεργίδης, Δ., & Καραλής, Α. (Επιμ.). (2008). *Εισαγωγή στην εκπαίδευση ενηλίκων: Σχεδιασμός, οργάνωση και αξιολόγηση προγραμμάτων* (β' έκδ.). Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Βεργίδης, Δ., & Κόκκος, Α. (Επιμ.). (2010). *Εκπαίδευση Ενηλίκων: Διεθνείς προσεγγίσεις και ελληνικές διαδρομές*. Μεταίχμιο.
- Βλασσόπουλος, Ε. (2005). *Μεθοδολογία και Προσδιορισμός του Επαγγελματικού Προφίλ του «Συμβούλου Απασχόλησης»*. Κ.Π. EQUAL. Υπουργείο Απασχόλησης και Κοινωνικής Ασφάλισης, ΚΕΚ ΙΝΕ ΓΣΕΕ.
- Γαλατά, Π.-Β., Βεργίδης, Δ., Δακοπούλου, Α., Καλογρίδη, Σ., Κεδράκα, Κ., & Τσιμπουκλή, Α. (Επιμ.). (2017). *Η διεξαγωγή της έρευνας στην Εκπαίδευση Ενηλίκων: Εγχειρίδιο Μεθοδολογίας*. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Γούλας, Χ., Ζάγγος, Χ., Κάτσης, Α., Κόκκινος, Γ., Κορδάτος, Π., Μπουκουβάλας, Κ., Παλιός, Ζ., Πανδής, Π., & Φωτόπουλος, Ν. (2013). *Κατάρτιση, απασχόληση, εκπαιδευτική πολιτική: Διερεύνηση της σύνδεσης της επαγγελματικής κατάρτισης με την απασχόληση*. Κέντρο Ανάπτυξης Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας.
- Δημουλάς, Κ., Σιδηρά, Β., & Γαλατά, Β. (1995). *Συμμετοχική Μεθοδολογία εκπαίδευσης ενηλίκων: Μέθοδοι και τεχνικές εφαρμογής*. Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ.
- Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2008). *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*. Μεταίχμιο.
- Cousins, J. B., & Whitmore, E. (1998). Framing participatory evaluation. *New Directions for Evaluation*, (80), 5–23. Jossey-Bass.
- Ζαβιτσάνου, Α., & Σιδηρά, Β. (1999). *Οδηγός Δικτύου Προώθησης της Κοινωνικής και Οικονομικής Ένταξης/Εξέλιξης των Γυναικών: Δικτύωση Φορέων*. Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ. <http://www.inegsee.gr>
- Freire, P., & Shor, I. (2011). *Απελευθερωτική Παιδαγωγική: Διάλογοι για τη μετασχηματίζουσα εκπαίδευση* (μτφ. Γ. Καλαουζίδης). Μεταίχμιο.
- Jarvis, P. (2004). *Συνεχιζόμενη εκπαίδευση και κατάρτιση: Θεωρία και πράξη* (μτφ. Α. Μανιάτη). Μεταίχμιο.
- Καραλής, Θ., & Παπαγεωργίου, Η. (2012). *Εκπαιδευτικό Υλικό. Θεματική Ενότητα: Σχεδιασμός, Υλοποίηση & Αξιολόγηση Προγραμμάτων Δια Βίου Εκπαίδευσης*. ΙΝΕ ΓΣΕΕ. <http://www.inegsee.gr>
- Καραλής, Θ. (2018). *Η συμμετοχή ενηλίκων στη διά βίου μάθηση στην Ελλάδα: Εμπόδια και κίνητρα συμμετοχής (2011-2016)*. ΙΝΕ ΓΣΕΕ & ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ.
- Καραλής, Θ. (2020). *Μελέτη ΙΝΕ ΓΣΕΕ και ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ: Κίνητρα και εμπόδια για τη συμμετοχή των ενηλίκων στη διά βίου εκπαίδευση (2011-2019)*. ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ.

- Καραλής, Θ., Μαρκίδης, Κ., Βαρβιτσιώτη, Ρ., Νάτσης, Π., Καρατράσογλου, Ι., Παπαευσταθίου, Κ., Γούλας, Χ., & Λιντζέρης, Π. (2021). *Μεθοδολογικές προσεγγίσεις ανάπτυξης επαγγελματικών περιγραμμάτων και πλαισίων εκπαιδευτικών προδιαγραφών προγραμμάτων*. Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Καραλής, Θ., & Λιντζέρης, Π. (2022). *Λεξικό εκπαίδευσης ενηλίκων*. Επιστημονική Ένωση Εκπαίδευσης Ενηλίκων.
- Κόκκος, Α., & Τσιμπουκλή, Α. (2011). Ο ρόλος των συναισθημάτων στην εκπαίδευση ενηλίκων: Προκλήσεις και οριοθετήσεις για τους εκπαιδευτές. Εκπαιδευτικό υλικό στο πλαίσιο βιωματικού σεμιναρίου της Επιστημονικής Ένωσης Εκπαίδευσης Ενηλίκων. Επιστημονική Ένωση Εκπαίδευσης Ενηλίκων. <https://www.adulteduc.gr>
- Κόκκος, Α. (2017). *Εκπαίδευση και χειραφέτηση: Μετασχηματίζοντας στερεοτυπικές αντιλήψεις στο σχολείο και στην εκπαίδευση ενηλίκων*. Μεταίχμιο.
- Κόκκος, Α., & Συνεργάτες. (2019). *Διευρύνοντας τη θεωρία μετασχηματισμού: Η συμβολή δέκα σημαντικών στοχαστών*. Επιστημονική Ένωση Εκπαίδευσης Ενηλίκων. <http://www.adulteduc.gr>
- Κόκκος, Α. (2020). *Η ανάγκη ανασυγκρότησης της εκπαίδευσης και κατάρτισης ενηλίκων*. Διανέοσις, 1–31.
- Κουτούζης, Μ. (1999). *Γενικές αρχές μάνατζμεντ: Τουριστική νομοθεσία και οργάνωση εργοδοτικών και συλλογικών φορέων*. Τόμος Α. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Λιντζέρης, Π. (2020). Από τη συσσώρευση πληροφοριών στην απόκτηση γνώσης: Προσβλέποντας στη χειραφετητική μάθηση. *Επιστημονική Ένωση Εκπαίδευσης Ενηλίκων*, (46), 3–13. <https://www.adulteduc.gr>
- Mezirow, J., & Συνεργάτες. (2007). *Η Μετασχηματίζουσα Μάθηση*. Μεταίχμιο.
- Παπαδόγαμβρος, Β., Δημουλάς, Κ., Κόκκος, Α., Κωνσταντάκη, Μ., Σιδηρά, Β., & Μαυρογιώργος, Γ. (2006). *Εκπαιδευτικό υλικό για τους εκπαιδευτές πρακτικής άσκησης*. Ε.ΚΕ.ΠΙΣ.
- Rogers, A. (1999). *Η εκπαίδευση ενηλίκων*. Μεταίχμιο.
- Σιδηρά, Β., Ναγόπουλος, Ν., & Γεωργίου, Δ. (2005). *Σύστημα Ποιότητας Υπηρεσιών Συμβουλευτικής Στήριξης και Απασχόλησης*. ΕΥΔ της Κ.Π. EQUAL. Υπουργείο Απασχόλησης και Κοινωνικής Ασφάλισης, Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ.
- Σιδηρά, Β., & Ναγόπουλος, Ν. (2007α). *Η Διαφορετικότητα στον κοινωνικό και εργασιακό χώρο*. Εθνικό Θεματικό Δίκτυο Διαχείριση της Διαφορετικότητας στον Εργασιακό Χώρο. Υπουργείο Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας.
- Σιδηρά, Β., & Ναγόπουλος, Ν. (2007β). *Μελέτη καλών πρακτικών: Μεθοδολογία και κριτήρια επιλογής*. Εθνικό Θεματικό Δίκτυο Διαχείριση της Διαφορετικότητας στο Χώρο Εργασίας. Υπουργείο Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας.
- Σιδηρά, Β. (2012). Ανάπτυξη και προώθηση εναλλακτικών ή αλληλοσυμπληρούμενων μορφών κατάρτισης στο πεδίο της διά βίου μάθησης: Η περίπτωση της ειδικού τύπου κατάρτισης συμβούλων/στελεχών σε επιλεγμένα πεδία του Συστήματος Ποιότητας των Υπηρεσιών Συμβουλευτικής Στήριξης και Απασχόλησης. *Πρακτικά 4ου Συνεδρίου «Καλές Πρακτικές Εκπαίδευσης Ενηλίκων»*. Επιστημονική Ένωση Εκπαίδευσης Ενηλίκων. <https://www.adulteduc.gr>
- Σιδηρά, Β. (2015). Η συμμετοχική αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου στο πεδίο της διά βίου μάθησης: Διαπιστώσεις και προβληματισμοί. *Ενημέρωση*, (222), 2–29. Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ.

Σιδηρά, Β., & Ναγόπουλος, Ν. (2024). *Εκπαίδευση ενηλίκων: Φιλοσοφία της συμμετοχής και διάγνωση εκπαιδευτικών αναγκών*. Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ.

Τσιώλης, Γ. (2014). *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική έρευνα*. Κριτική.

Ιστοσελίδες

<https://www.inegsee.gr>

<https://www.adulteduc.gr>

Υποσημείωση: Το συγκεκριμένο άρθρο αποτελεί κριτική προσέγγιση σχετικού μέρους του βιβλίου {Σιδηρά, Β.&Ναγόπουλος, Ν.(2024). *Εκπαίδευση ενηλίκων. Φιλοσοφία της συμμετοχής και διάγνωση εκπαιδευτικών αναγκών*. Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ.}